

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА, СУПРОВІД І ЛІДЕРСТВО В УМОВАХ ВОЄННИХ РЕАЛІЙ У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Анотація. У публікації висвітлено особливості польсько-українських відносин в умовах сьогоденного збройного нападу Російської Федерації на Україну. Представлено історичний досвід Польщі у боротьбі з агресією Росії, а також розглянуто нинішню підтримку та супровід України на всіх рівнях урядом Польщі, її різними інституціями і пересічними громадянами в умовах війни, у тому числі щодо вступу України до Європейського Союзу. Відзначено, що Україна захищає безпеку всього європейського простору разом із Польщею. Включено також у публікацію факти та реакцію світової спільноти на воєнні реалії в Україні, а також висвітлено лідерські позиції Польщі, України та інших провідних країн світу на шляху до врегулювання військового протистояння України з Росією для досягнення перемоги та миру для суверенної України, її свободи, незалежності, розвитку і процвітання.

Ключові слова: психологічна підтримка, супровід, лідерство, польсько-українські відносини, воєнні реалії.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT, ASSISTANCE AND LEADERSHIP IN THE CONTEXT OF MILITARY REALITY IN POLISH-UKRAINIAN RELATIONS

Summary. The publication highlights the peculiarities of Polish-Ukrainian relations in the context of today's military attack by the Russian Federation on Ukraine. The historical experience of Poland in the fight against Russian aggression is presented, as well as the ongoing support and accompaniment of Ukraine at all levels by the Polish government, its various institutions, and ordinary citizens in war conditions, including Ukraine's entry into the European Union. It was observed that Ukraine protects the security of the entire European area in concert with Poland. The publication also includes the facts and the reaction of the world community to the military realities in Ukraine,

¹ **Нежинська Олена**, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України, helena.nezhynska@gmail.com

Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects

as well as highlights the leadership positions of Poland, Ukraine, and other leading countries of the world on the way to the settlement of the military confrontation between Ukraine and Russia to achieve victory and peace for sovereign Ukraine, its freedom, independence, development, and prosperity.

Key words: *psychological support, assistance, leadership, Polish-Ukrainian relations, military realities.*

Воєнні реалії торкнулися України у XXI столітті, а лютий поточного року став для нас жорстоким. Загальновідомо, що це, по суті, наступний етап війни, який розпочався російськими загонами у 2014 р. на територію України зі східної сторони після захоплення та анексії АР Крим і проголошенням «державних суверенітетів» так званих ДНР і ЛНР. Але 24 лютого 2022 р. стався відкритий воєнний повномасштабний напад Російської Федерації за підтримки Республіки Білорусь.

Україна нині – це країна-лідер у боротьбі із тероризмом і нацизмом, яка дає гідну відсіч агресору кожного дня і кожної ночі цілодобово, боронить не тільки свої території, але і стоїть на захисті країн Європейського Союзу (надалі – ЄС) і всього світу від війни на їхніх територіях задля збереження свободи, демократії, прав людини, збереження всесвіту загалом. Більшість країн на всій планеті підтримують визнання дій російських військ в Україні геноцидом українського народу, про що свідчать промови відомих лідерів та представників різних країн, а також введення ними санкцій, голосування у Раді безпеки ООН, підтримка країн ЄС, акції протесту проти війни РФ з Україною громадян на вулицях різних міст у багатьох країнах тощо. Також це і потужна підтримка з боку міжнародної спільноти у документуванні воєнних злочинів, які скоює Росія на території нашої держави, постійний розгляд безпекових питань і посилення санкційної політики держав щодо РФ, оскільки це є порушенням елементарних прав людини, правил співіснування на континенті.

Доцільно, на наш погляд, відзначити, що у 2018 р. НАТО визнало за Україною так званий «статус країни-аспіранта», яка має пройти певний шлях задля приєднання до Альянсу. При цьому Президент Володимир Зеленський ще у 2021 р. зауважив, що Україна протистоянням РФ уже робить внесок у забезпечення євроатлантичної безпеки. Як відомо, у Конституції України прописано, що напрямом

співробітництва України з НАТО є євроатлантичний напрям, що сприятиме переходу України на нові стандарти безпеки, застосуванню нових методів, методик і технологій, які зроблять нашу державу менш вразливою до агресії від інших країн (передусім РФ). Діяльність НАТО, особливо інформаційна, у контексті співробітництва з Україною спрямована на подолання застарілих психологічних стереотипів та ідеологічних упереджень². Разом із тим неодноразові спроби вступу України до Альянсу протягом багатьох років і його відхилення через різні причини, вкрай напружена і складна ситуація в нашій країні з 2008 р., а починаючи з 2014 р. і військовий конфлікт на Сході України та анексія Криму РФ, «нейтральність або пасивність» у реагуванні на це західними країнами, конфронтаційні стосунки між Заходом і Сходом з елементами ядерного залякування, нарощування російської силових потенціалів та присутність військових на Сході та Півдні нашої країни, у т.ч. зі сторони Білорусі тощо – це все поступово й призвело до таких наслідків, як сьогоднішня війна...

Для нашої держави імплементація європейських стандартів правового забезпечення безпеки держави є пріоритетним засобом інтеграції в європейський правовий простір, особливо в умовах сьогоднішніх страшних для нашої країни часів. Як результат, у квітні поточного року Президент України передав главі представництва ЄС в Україні Матті Маасікасу заповнену анкету-опитувальник для отримання нашою державою статусу кандидата на членство в ЄС, а на початку травня – другу частину відповідей. Президент України зауважив, що поступ нашої держави до ЄС відбувається в дуже трагічний час, коли багато українців, які сповідують європейські цінності, втрачають життя. «Однак народ України об'єднаний цією метою – відчувати себе нарівні, частиною Європи, частиною Європейського Союзу», – зазначив він³.

² Пошедін О.І. Адаптація НАТО до сучасних викликів та механізми співробітництва України з організацією Північноатлантичного договору. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. Вип. 4(43). С. 73–81.

³ Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-peredav-matti-maasikasu-zapovnenu-anketu-74405>

Найближчий сусід до України та її стратегічний партнер, член ЄС та НАТО – це Республіка Польща, яка виступає надійним партнером у підтримці України з усіх питань. Польща першою визнала незалежність України 24 серпня 1991 р. У той час 18 травня 1992 р. був підписаний Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини та співробітництво, що, по суті, можна спостерігати протягом цих багатьох років і донині. І саме Польща стала тут для України своєрідним провідником, через який досвід ЄС запроваджується в Україні як завдяки співпраці на державному рівні, так і завдяки спеціальним міжурядовим організаціям (наприклад, українсько-польська Міжурядова Координаційна Рада з питань міжрегіонального співробітництва та ін.), які розробляють пропозиції, сприяють міжрегіональній співпраці та координують співпрацю на рівні областей України та воєводств Польщі і т.ін. Тому *метою цієї публікації* є висвітлення особливостей психологічної підтримки, супроводу та лідерства Польщі в умовах сучасних воєнних реалій у польсько-українських відносинах.

Перш за все варто пригадати деякі історичні факти, які стали важливим підґрунтям для пояснення того, чому сусідня країна та її представники, влада, громадськість зі слов'янським корінням із подібною мовою стають щирими, близькими у відносинах, проявляють турботу, наявну допомогу під час різних подій, які відбуваються із різними людьми у різні періоди у різних ситуаціях. В протилежність – інша сусідня країна теж зі слов'янським корінням зі схожою мовою абсолютно протилежно поводить ся протягом тривалого часу, намагаючись знищити іншу державу різними способами⁴.

Слід згадати, що одна з найбільш ранніх подій історії відносин Польської держави та Київської Русі, зазначених у літописах, належить до 980 р. Взагалі взаємини Польщі та України протягом багатьох років характеризувалися різноманітними періодами свого існування. Якщо з історії польсько-українських відносин прибрати питання, які роз'єднують українців і поляків, то саме безпека – це те, що вже досить

⁴ Зімбардо Філіп. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло. / Пер. з англ. Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.

тривалий період об'єднує обидві країни та вимагає спільних кроків і посилення співпраці. І як разом долали ворога, зверталися та надавали підтримку один одному ці два народи – безліч фактів відображено в історичних документах. На початку ХХ ст., зокрема, прикладом є Союз Польської держави та Української Народної Республіки супроти більшовиків у 1920-х рр. Галичина, яка у 1930-х рр. була під пануванням Польщі, інформувала світ про страшний голод в Україні, організувала допомогу голодуючим, допомагала утікачам облаштуватись у Польщі. Під час Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в усіх церквах Галичини і Волині священники просили зібрати кошти, помолитись і підтримати українців. У 1989 р. група польських парламентарів прибула до Києва на установчий з'їзд Народного Руху України, де було підтримано національно-демократичні сили України, і саме тоді були закладені підвалини нової моделі польсько-українських відносин⁵.

Наведемо також і декілька історичних фактів, які стосуються вже потерпання Польщі від нападів із боку РФ. Так, Конституція Польського королівства та Великого князівства Литовського була ухвалена Чотирилітнім, або Великим сеймом 3 травня 1791 р. ХVІІІ ст. (польськ. *Ustawa rządowa* – урядовий закон, або закон про управління). Вона стала другим у світі та першим у Європі письмовим нормативно-правовим актом, що регулює організацію органів державної влади, а також права та обов'язки громадян. Але у травні 1792 р. на території Речі Посполитої вторглося військо Росії, яке знищило всі напрацювання Чотирилітнього сейму Польщі, оскільки на той момент польська армія не могла протистояти російській. У 1793 р. відбувся поділ Польщі, а надалі публічне святкування цієї річниці загрожувало суворими покараннями, в т.ч. депортацією. З часом у 1919 р. ХХ ст., коли Польща стала незалежною, свято Конституції 3 травня повернули. Але у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. його заборонили спершу гітлерівці, а потім комуністи, тому що ця дата є нагадуванням полякам про те, що найбільшим їхнім ворогом була Росія, а ухвалення Конституції – це, по суті, акт визволення з російського поневолення

⁵ Україна в польських зовнішньополітичних доктринах. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r08.htm>.

(1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня на територію Польщі вступили частини Червоної Армії; відповідно до норм міжнародного права того часу СРСР вчинив військову агресію проти Польщі, окупувавши військовою силою її східні території). Нарешті у 1990 р. свято Конституції у Польщі офіційно оголосили державним, а з 2007 р. 3 травня також є і національним святом Литви.

Але через роки сталася страшна катастрофа під час посадки на військовому аеродромі «Смоленськ-Північний» літака Ту-154 із польською державною делегацією на борту 10 квітня 2010 р. неподалік російського м. Смоленська. Загинули 96 осіб, серед них і президент Польщі Лех Качинський та його дружина, а також інші представники польської політичної, військової, релігійної еліти. Вони прямували в м. Катинь для участі в меморіальних заходах до 70-х роковин розстрілу НКВС СРСР польських військових у 1940 р. Протягом усього періоду розслідування російська влада приховувала від Польщі артефакти та багато даних катастрофи, частина з яких була російською стороною сфальсифікована. Польський підкомітет з повторного розслідування повітряних авіакатастроф презентував остаточний звіт про аналіз причин авіакатастрофи у квітні 2022 р.: безпосередньою причиною катастрофи літака став вибух у лівому крилі, а найважливіший висновок, що впливає із документа, стосується участі російської сторони в цій катастрофі. Це найбільша національна трагедія в післявоєнній історії Польщі...

Сьогодні «*Nie ma wolnej Polski bez wolnej Ukrainy*»⁶ – ці слова добре відомі кожному українцю, коли під час Помаранчевої революції (2004 р.) і на Євромайдані (2014 р.) польські лідери підтримували Україну, а кожен із них цитував це гасло. Вважається, що автором цих слів був Єжи Гедройць (1906–2000), польський публіцист, політик і громадський діяч, активний прихильник польсько-української співпраці, супротивник взаємних територіальних та інших претензій. Насправді його автором є засновник польської армії маршал Польщі Юзеф Пілсудський (1867–1935). Але зараз йдеться про те,

⁶ Rzecznicy polsko-ukraińskiego porozumienia. URL: <https://pl.naszwybir.pl/5120-2/>.

чому саме ці слова набули сьогодні актуального і найважливішого значення у польсько-українських відносинах, оскільки вони влучно відображають їхню суть.

З 24 лютого цього року Польща стала однією з провідних країн у наданні допомоги Україні та українцям, які потребували її з початку війни в Україні. На офіційному сайті Президента Польщі⁷ Анджея Дуди на головній сторінці розміщено інформацію про солідарність з Україною та напрями допомоги у контексті цих страшних останніх подій поточного року. Важливо зазначити, що 3 травня 2022 р. на Замковій площі у м. Варшаві відсвяткували Національний день, присвячений ухваленню 3 травня 1791 р. Конституції. На урочистому заході Президент А. Дуда під час виступу заявив, що кордону між Польщею та Україною фактично не буде на десятиліття, а можливо, і на століття, «... щоб ми жили разом на цій землі, будуючи та відбудовуючи спільно своє загальне щастя та спільну силу, яка дозволить відображати будь-яку небезпеку чи будь-яку можливу загрозу»⁸. Це свідчить про те, що для Польщі війна в Україні є безмірним і близьким болем...

Не слід забувати при цьому, що збройна агресія з боку РФ стосується й інших країн, зокрема, вторгнення військ СРСР і окупація країни з метою припинення реформ Празької весни у 1968 р., багатовікова послідовна колоніальна політика щодо кримських татар, спроба їх ліквідації як етносу в 1944 р. (геноцид) шляхом депортації радянським режимом з півострова Крим була лише кінцевим актом російської колонізації Криму, який розпочався в 1783 р., вторгнення у Молдову (1992 р.), Грузію (2008 р.). Таким чином, впливає, що такі інструменти влади, як авторитарність, жорстокість, шантаж, знищення, вбивства, підступна діяльність, геноцид, і нині панують у політиці країни-злочинця РФ з єдиною метою – захват територій.

Повертаючись до пережитих польським народом минулих трагедій та їх тісне переплетіння з трагедіями українців, як і з неодноразово постраждалими іншими народами від РФ, слід виділити, що нині

⁷ Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.prezydent.pl>.

⁸ Там само. URL: <https://www.prezydent.pl>.

тільки взаєморозуміння та культурна дипломатія, повага та спільність, єдність та мужність у боротьбі є тими важелями на шляху до свободи та демократії наших країн. Так, Україна разом із Польщею щороку вшановує жертв Смоленської катастрофи та інші сумні дати, як і ділить радістю, вітає із досягненнями, сприяє розвитку двосторонніх відносин між нашими країнами. Нині Польща першою прийняла українців, які звернулися до неї за допомогою, і багато польських сімей прийняли українців до своїх домівок як рідних, виділяються житло, харчування, надається фінансова допомога, пропонуються робочі місця, навчання дітей, курсують потяги, надсилаються автобуси-амбулаторії, польські гурти присвячують пісні українцям і т.ін. Це і психологічна підтримка, коли кращий спосіб допомоги людині опанувати емоції у складний час – просто бути поруч, уважно слухати, за потреби обійняти, що наявно продемонстрували пересічні громадяни Польщі, які й до цього часу перебувають «на варті» та надають фактичну підтримку українцям. Наявні деякі мовні розбіжності, які враховуються під час комунікації, тож у результаті допомога надається кількома мовами⁹, залучаються відповідні фахівці тощо.

Польща одразу ж відкрила свій кордон і спростила процедуру його перетину, і саме цей кордон є зараз основним для отримання військової, гуманітарної та іншої допомоги від Польщі та від інших країн, через який поставляються тоннами гуманітарні вантажі до різних областей в Україні. Так, необхідно відзначити, що загальний обсяг військової допомоги для України від Польщі становить близько 7 млрд польських злотих, або понад 1,6 млрд доларів¹⁰ (станом на квітень), що є фінансово за показниками надання допомоги Україні іншими країнами другим місцем після США. На початку травня 2022 р. на Національному стадіоні у м. Варшава була проведена Міжнародна конференція донорів для України, співorganizатором якої є Польща. Тому разом із Головою Єврокомісії Урсулою фон дер Ляєн, Головою Ради ЄС

⁹ Pomoc psychologiczna dla Ukraińców. URL: <https://www.prawo.pl/zdrowie/pomoc-psychologiczna-dla-ukraincow,514238.html>.

¹⁰ Сайт «Слово і діло». URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/23/novyna/svit/polshha-peredala-ukrayini-vijskovu-texniku-majzhe-7-mlrd-zlotykh>.

Шарль Мішелем, Прем'єр-міністром України Денисом Шмигалем та прем'єр-міністрами Швеції Магдаленою Андерссон і Фінляндії Санною Марін обговорили міжнародне співтовариство не лише на державному рівні, але і на рівні суспільства тощо.

Вкрай важливим є як у цій публікації, так і взагалі звернути увагу на те, яким чином увесь світ відреагував на напад та розв'язання РФ війни в Україні. Тож зараз чітко виділяється багато країн, які також прийшли на підтримку українцям у цей важкий і трагічний час. Так, наприклад, Борис Джонсон, Прем'єр-міністр Великої Британії, першим із європейських лідерів ухвалив рішення надати повномасштабну військову допомогу Україні. Він першим з міжнародних лідерів з початку війни прибув в Україну з візитом до Києва, у т.ч. відвідав і Київську область, де сталися масові трагічні події, та заявив, що світові лідери повинні докласти максимальних зусиль, щоб гарантувати припинення жахливого вторгнення Росії в Україну. Візити глав держав Польщі, Литви, Латвії та Естонії у середині квітня та глав МЗС Литви, Латвії та Естонії на початку травня 2022 р. у м. Київ засвідчили небайдужість та розробку важливих напрямів щодо відбудови, відновлення, а також сприяння для України статусу кандидата та вступу у майбутньому до ЄС. Але головною метою візитів є те, що всі європейські захисники свободи і надалі будуть об'єднані у боротьбі без жодних політичних чи економічних реверансів у бік РФ. Поїздка до ЄС та промова у Польщі Президента Джо Байдена в рамках термінових переговорів з НАТО та європейськими союзниками у зв'язку з війною РФ проти України, візити до Києва держсекретаря США Ентоні Блінкена та міністра оборони Ллойда Остіна, Генерального секретаря ООН Антоніу Гутерреша, глав дев'яти держав (станом на кінець квітня), глав та міністрів закордонних справ, спікерів парламенту Норвегії, прем'єра Іспанії, представників Німеччини, багатьох делегацій різних країн, міжнародних експертів-криміналістів, які допомагають розслідувати воєнні злочини РФ, журналістів і т.д. – це все свідчить про важливу підтримку країн-лідерів у боротьбі з агресією. Це лише декілька прикладів візитів до України за ці три місяці війни, яких за цей час відбулося досить багато.

Акції на підтримку України відбулися на всій планеті – від Таїланду до Аргентини, а також у Малайзії, Туреччині (Стамбул та Анталія),

Норвегії, Болгарії, Австрії, Голландії, Німеччині (Франкфурт-на-Майні, Мюнхен, Берлін), Португалії, Бразилії, Аргентині, Швеції, Швейцарії, Іспанії, Ірландії, на Кіпрі та в багатьох інших країнах. Так, у квітні, наприклад, країну-окупанта виключили з Ради ООН через агресію проти України. Велика подія сталася 26 квітня 2022 р. – це зустріч у Німеччині на авіабазі «Рамштайн» міністрів оборони 44 країн для координації військової допомоги для України (включно з нашим міністром), де 30 країн з присутніх були представниками усіх держав НАТО, мета якої – забезпечити цивілізованому світу можливість виграти війну проти російської тиранії. Справжнім проривом стало і те, що 9.05.2022 р. Джо Байденом був підписаний документ, який дозволяє президентові США використовувати програму ленд-лізу для прискореної передачі в Україну зброї, військової техніки, медикаментів, продуктів харчування тощо. Програму ленд-лізу застосовували попередній раз під час Другої світової війни у минулому столітті, тоді закон було ухвалено в 1941 р. Франкліном Рузвельтом, який допоміг отримати перемогу над фашистською Німеччиною. Історія повторюється, і нині США та інші країни світу вірять в Україну, адже така реакція і супровід нашої країни від міжнародної спільноти всіма засобами є підтвердженням лідерських позицій кожної країни, яка надає зараз нам підтримку, їхньої відданості, небайдужості, відповідальності, їхньої віри та надії в перемогу та майбутнє України. Доречним тут є пригадати, що термін «лідерство», відповідно до Оксфордського словника, з'явився приблизно 1300 р. тому. Так, наприклад, Б. Басс¹¹ на основі своїх досліджень дійшов висновку, що перетворювальне або трансформаційне лідерство дає результати кращої якості, які стоять перед необхідністю оновлення та проведення змін. Такі саме зміни і відбуваються нині у XXI ст., пишуться нові сторінки історії, де Україна відіграє у цьому важливу роль. Тож світ нині потребує оновлення, визволення від тиску, диктатури, агресії, фашистських ідей, терору й інших негативних ідеологій. І світ зараз об'єднується, стає сильнішим задля його відродження.

¹¹ Bass B.M. Transformational leadership: industrial, military, and educational impact. Mahwah, New York : Lawrence Erlbaum Associates. 1998. 208 p.

Отже, під час війни розкриваються обличчя держав, проявляються їхні цінності, якими вони керуються, як уряд, так і громадськість, уся світова спільнота. При цьому проявляються лідерські позиції країн, їхні вміння справлятися зі всіма викликами та миттєво реагувати на небезпечні реалії. І польсько-українські дружні теплі відносини саме тому є прикладом, оскільки обидві країни постраждали не один раз від агресії РФ, і, як бачимо, знову здобувають собі свободу та волю кров'ю. «Україна вдячна Польщі та її народу за потужну підтримку у складний час війни»¹², – ці слова нині лунають постійно як від Президента України, наших військових, волонтерів та від усіх українців.

Усе вищезазначене дозволяє зробити висновок, що нині Україна захищає безпеку всього європейського континенту разом із Польщею, яка обіймає своєю неоцінимою безмежною допомогою та титанічною працею. Розкрито, зокрема, особливості психологічної підтримки, супроводу та лідерства Польщі в умовах сучасних воєнних реалій у польсько-українських відносинах. Перспективний напрям у цьому контексті тільки один – перемога, мирні реалії, подальша взаємопідтримка та плідна взаємодія на шляху до розвитку і процвітання наших держав!

Список літератури

- Зімбардо Філіп. Ефект Люцифера. Чому хороші люди чинять зло. / Пер. з англ. Л. Шерстюк. Київ : Yakaboo Publishing, 2017. 584 с.
- Пошедін О.І. Адаптація НАТО до сучасних викликів та механізми співробітництва України з організацією Північноатлантичного договору. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2019. Вип. 4(43). С. 73–81.
- Президент України. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-peredav-matti-maasikasu-zapovnenu-anketu-74405>.
- Президент України. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-vdyachna-polshi-ta-yiyi-narodu-za-potuzhnu-pidtrimk-74673>.

¹² Президент України. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-vdyachna-polshi-ta-yiyi-narodu-za-potuzhnu-pidtrimk-74673>.

Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation:
genesis, particularities and prospects

- Сайт «Слово і діло». URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/23/novyna/svit/polshha-peredala-ukrayini-vijskovu-texniku-majzhe-7-mlrd-zlotyx>.
- Україна в польських зовнішньополітичних доктринах. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r08.htm>
- Bass B.M. Transformational leadership: industrial, military, and educational impact. Mahwah, New York : Lawrence Erlbaum Associates. 1998. 208 p.
- Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.prezydent.pl>.
- Pomoc psychologiczna dla Ukraińców. 2022. URL: <https://www.prawo.pl/zdrowie/pomoc-psychologiczna-dla-ukraincow,514238.html>.
- Rzecznicy polsko-ukraińskiego porozumienia. 2017. URL: <https://pl.naszwybir.pl/5120-2/>.